

Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlech
Wydział Humanistyczny
Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych

DZIEJE – FILOZOFIA – ŻYCIE

**Księga jubileuszowa dedykowana
Profesorowi Iwanowi Akinczycowi
w 70. rocznicę urodzin**

Redakcja
Edward Jarmoch

Siedlce 2011

UNIwersytet PRZYRODniczo-HUMANISTYCZNY W SIEDLCACH

WYDZIAŁ HUMANISTYCZNY

INSTYTUT HISTORII I STOSUNKÓW MIĘDZYNARODOWYCH

Dzieje – filozofia – życie

Księga jubileuszowa dedykowana
Profesorowi Iwanowi Akinczycowi
w 70. rocznicę urodzin

Redakcja

Edward Jarmoch

SIEDLCE 2011

ks. dr Sławomir Bylina

Instytut Teologiczny, Siedlce

Obraz Polski okresu międzywojennego na tle dążeń narodowowyzwoleńczych

Wstęp

Skutki trzech rozbiorów spowodowane utratą przez Polskę w 1795 r. niepodległości przyczyniły się do powstania naturalnych dążeń zmierzających do odbudowania narodu polskiego. Państwa zaborcze w celu podporządkowania Polaków hamowały wszelki rozwój zarówno w zakresie społecznym, jak i ekonomicznym¹. Zdecydowana część narodu polskiego przeciwstawiała się w sposób czynny zaborcom poprzez czyny powstańcze, które miały miejsce w XIX i na początku XX wieku. Wszystkie powstania miały za zadanie utrzymanie jedności i zachowanie ducha narodowego. Przez takie zaangażowanie, nierzadko z poświęceniem życia, „sprawę polską” zauważono na arenie międzynarodowej i dążono do rozwiązania kwestii Polski. Polacy widzieli szansę w odzyskaniu niepodległości poprzez obserwację życia politycznego na skali spraw międzynarodowych. Wierzyli w osłabienie współzależności trzech zaborców Prus, Rosji i Austrii. Gdy tylko nadarzała się okazja, Polacy wspierali wszelkie czyny rewolucyjne, jakie miały miejsce na terenie Europy².

1. Dążenia zmierzające do odzyskania niepodległości

Ważnym celem utrzymania jedności narodu w drodze do wolności było wzywanie do pracy organicznej, czyli wzmocnienia potencjału kulturalnego, demograficznego i ekonomicznego. Szansę poprzez takie działanie widział Ksawery Drucki-Lubecki, który odsuwał na czas nieokreślony myśl o własnym

¹ Z powodu obszernej literatury przedmiotu wymienię główne opracowania: A. Albert, *Najnowsza historia Polski 1918-1980*, Warszawa 1991, s. 15-22; H. Batowski, *Między dwiema wojnami 1919-1939*, Kraków 2001; Cz. Brzoza, *Wielka Historia Polski*, tom 9, Kraków 2001, s. 9-135; N. Davies, *Boże igrzysko – Historia Polski*, Kraków 2007, s. 861-888; T. Jędruszczak, *Historia Polski*, tom IV, Warszawa 1984; S. Kutrzeba, *Polska Odrodzona: 1914-1939*, Kraków 1988; W. Roszkowski, *Historia Polski 1914-1997*, Warszawa 1998, s. 19-30; J. Tazbir, *Zarys historii Polski*, Warszawa 1979; J. Topolski, *Historia Polski*, Warszawa 1994, s. 251-281; P. Zaręba, *Historia Dwudziestolecia 1918-1939*, Warszawa 1991, s. 9-50; H. Zieliński, *Historia Polski 1914-1939*, Wrocław 1985.

² Por. T. Lubiński, *Bić się czy nie bić? O Polskich powstaniach*, Kraków 1978, s. 15-115; P. Matusak, *Polska myśl powstańcza XIX i XX wieku*, [w:] *Mazowieckie Studia Humanistyczne*, 1997, nr 1, s. 101-124.

państwie. Jeszcze inni, jak Karol Marcinkowski, Hipolit Cegielski oraz liczni nauczyciele, księża i wydawcy, podstawy przyszłego państwa widzieli w przygotowaniu podstaw ekonomicznych, czyli wzmocnieniu przemysłu, walce o ziemię. Szczególnie dbali o świadomość narodową i budowanie kultury. W tym celu walczyli o powszechność i czystość języka, istnienie polskich szkół, budowanie wrażliwości religijnej. Dbali o rozpowszechnianie polskiej literatury, walczyli o niezależność oświaty w uświadamianiu społecznym i narodowym grup chłopskich i robotniczych³. Toczyli walkę o odrodzenie na Śląsku, Warmii i Mazurach, przeciw germanizacji⁴ w Wielkopolsce i rusyfikacji w Królestwie⁵.

Na przełomie XIX i XX w. obraz sytuacji międzynarodowej wskazywał na możliwość pojawienia się szansy odzyskania niepodległość Polski. Na ukazanie takiego myślenia miały wpływ następujące wydarzenia: zerwany został sojusz zaborców tzw. trzech czarnych orłów, na Bałkanach, Bliskim Wschodzie, w Azji, mocarstwa walczyły o strefę wpływów politycznych i ekonomicznych, co doprowadziło do powstania ostatecznie w 1882 r. państw centralnych, które przyjęło nazwę Trójprzymierza. W jego skład wchodziły Niemcy, Austria i Włochy. W 1904 r. powstało również Trójporozumienie, które tworzyły takie państwa, jak Francja, Rosja i Anglia⁶. Wojna rosyjsko-japońska w 1904-1905 r. i rewolucja w 1905 r. wykazały słabość imperium carskiego⁷. Wojny Bałkańskie w 1912-1913 r. zwiastowały zbliżający się wielki konflikt światowy⁸.

W takiej scenerii wydarzeń znajdowała się Polska, szukająca najlepszego rozwiązania walki o niepodległość. Po rozdzieleniu się zaborców, dwie wielkie postacie ówczesnych wydarzeń miały dwie koncepcje na uratowanie Polski z zaistniałej sytuacji. Byli to Józef Piłsudski⁹ i Roman Dmowski¹⁰.

³ Por. M. Eckert, *Historia polityczna Polski lat 1918-39*, Warszawa 1985, s. 5-7.

⁴ Por. M. Mroczko, *Ziemia dzielnic pruskiej w polskich koncepcjach i działalności politycznej 1864-1939*, Gdańsk 1994, s. 20-51.

⁵ Por. R. Kucha, *Oświata elementarna w Królestwie polskim w latach 1864-1914*, Lublin 1982, s. 15-35; B. Zientara, *Dawna Rosja. Despotyzm i demokracja*, Warszawa 1995, s. 137.

⁶ Por. W. Pronobis, *Polska i świat w XX wieku*, Warszawa 1991, s. 11-12.

⁷ Por. J. Pajewski, *Historia Powszechna 1887-1918*, Warszawa 1978, s. 265-182.

⁸ Por. M. Tanty, *Konflikty bałkańskie 1878-1918*, Warszawa 1968, s. 94-122; Tenże, *Rosja wobec wojen bałkańskich 1912-1913*, Warszawa 1970, s. 36-71.

⁹ Józef Piłsudski ur. 5 grudnia 1867 r. w Zułowie na Wileńszczyźnie w rodzinie ziemiańskiej. W czasie rewolucji rosyjskiej w 1905 r. kierował Organizacją Spiskowo-Bojową PPS. W 908 r. utworzył Związek Walki Czynnej, utworzył legiony, a po kryzysie przysięgowym w 1917 r. aresztowany i osadzony w Magdeburgu, skąd po przyjeździe objął stanowisko Tymczasowego Naczelnika Państwa. W trakcie wojny polsko-bolszewickiej mianowany Pierwszym Marszałkiem Polski. Od 1926 r. kierował polityką państwa i wojskiem. Zmarł 12 maja 1935 r. w Warszawie na raka wątroby. (J. Tropiło red, *100 największych Polaków*, Poznań 1990, s. 138-139; W. Sieroszewski, red, *Idea i czyn Józefa Piłsudskiego*, Warszawa 1934; B. Urbankowski, *Józef Piłsudski*, Warszawa 1989).

Pierwsza opcja wyzwolenicza prezentowana przez tzw. realistów z Królestwa Polskiego¹¹ polegała na twierdzeniu, że w I wojnie światowej wygrają państwa centralne, a odzyskane ziemie zaboru rosyjskiego połączą się z Galicją. Pozwoli to przekształcić monarchię habsburską w państwo trialistyczne Austro–Węgry–Polskę. Nowy twór państwowy miałby wówczas polski samorząd, gdzie rozwijałaby się polska kultura. Koncepcja „proaustriacka” musiałaby jednak w przypadku zwycięstwa zrezygnować z ziem zaboru pruskiego, które zostałyby przy Niemczech¹².

Roman Dmowski przywódca obozu narodowo-demokratycznego¹³ prezentował zaś opcję „prorosyjską”. Spodziewał się wojny między Niemcami a Rosją i Francją. Dmowski widział jedną drogę: szukać zbliżenia z Rosją, wpoić w nią świadomość, że w walce z Niemcami może liczyć na Polaków. Celem tego rozumowania była świadomość zagrożenia germanizacją, chociaż rozumiał, że rusyfikacja jest także groźna. Dmowski uważał co prawda, że zwycięstwo Rosji nie oznacza niepodległości Polski, ale sądził, że wyższość kulturowa uchroni Polaków od zniszczenia, a zwycięska Rosja po oderwaniu się od Niemiec i Austrii zjednoczy Polskę¹⁴.

Na przełomie lipca i sierpnia 1914 r. nadszedł oczekiwany przez partie, stronnictwa polityczne, organizacje wojskowe wybuch wojny między zaborcami – I wojny światowej, po której to rozstrzygnęła się sprawa narodu polskiego¹⁵.

¹⁰ Roman Dmowski ur. 9 sierpnia 1864 r. w Kamionku. Wywodził się z drobnej szlachty. Członek Związku Młodzieży Polskiej i Ligi Polskiej. Redaktor „Przeglądu Wszechpolskiego”. Utworzył Stronnictwo Demokratyczno-Narodowe. Od 1907 r. poseł rosyjskiego parlamentu – Dumy Państwowej i prezes Koła Polskiego. Patriota, zabiegał o granice polskie w Wersalu. Zmarł 2 stycznia 1939 r. (A. Mickiewicz, *Roman Dmowski*, Warszawa 1971; K.T. Taylor, *100 postaci, które miały największy wpływ na dzieje Polski*, Londyn 1996, s. 127-136; R. Wapiński, *Roman Dmowski*, Warszawa 1979).

¹¹ Główną siłą tego obozu była Polska Partia Socjalistyczna a dokładnie Frakcja Rewolucyjna PPS, powstała po rozłamie PPS w 1906 r. przywódcą był Józef Piłsudski, który z Kazimierzem Sosnkowskim przekształcił Związek Walki Czynnej w 1908 r. na tej bazie utworzono legalne organizacje paramilitarne: Strzelec, Związek Strzelecki, Polskie Drużyny Strzeleckie (J. Tomicki, *Partie polityczne, [w:] Polska odrodzona 1918-1939 państwo - społeczeństwo - kultura*, red. J. Tomicki, Warszawa 1988, s. 347-352).

¹² Por. T. Schramm, *Wygrać Polskę 1914-1918*, Warszawa 1989, s. 1-8.

¹³ Stronnictwo Narodowo-Demokratyczne powstało w 1897 r. jako jawny wyraz konspiracji Ligi Polskiej, założonej w 1887 r. i przekształconej w Ligę Narodową w 1894 r. Przywódcą został Roman Dmowski, Zygmunt Balicki został twórcą konspiracyjnego Związku Młodzieży Polskiej „Zet”. Program narodowo-demokratyczny wyrastał z tradycji niepodległościowej i pozytywistycznej. Początkowo narodził się wśród inteligencji i drobnego mieszczaństwa, ale wkrótce objął także środowiska robotnicze i chłopskie. Wynikiem czego w 1905 r. powstał Narodowy Związek Robotniczy, a w 1906 r. Narodowy Związek Chłopski. Od 1907 r. Narodowa Demokracja miała swoich przedstawicieli w rosyjskiej Dumie Państwowej. (Por. R. Dmowski, *Polityka polska i odbudowa państwa*, Warszawa 1988, t. 1, s. 50-74).

¹⁴ Por. J. Buszko, *Galicja 1859-1914 Polski Piemont?*, Warszawa 1989, s. 70-72.

¹⁵ Por. M. Wrzosek, *Polski czyn zbrojny podczas pierwszej wojny światowej 1914-1918*, Warszawa 1990, s. 52-71.

W trakcie trwania działań zbrojnych każda strona składała większe lub mniejsze obietnice, które miały być spełnione przy udziale polskich żołnierzy na froncie. Opcja Romana Dmowskiego w celu udziału w wojnie powołała 25 listopada 1914 r. w Warszawie Komitet Narodowy z Zygmuntem Wielopolskim i Romanem Dmowskim na czele. Niestety, niewielki polski Legion Puławski rozwiązano w październiku 1915 r., a reszta Polaków i tak została włączona do armii rosyjskiej. Dopiero po wybuchu rewolucji lutowej w Rosji w 1917 r. Piotrogrodzka Rada Delegatów Robotniczych i Żołnierskich ogłosiła pełne prawo do niepodległości Polski, dzięki czemu 28 marca 1917 r. powołano w Piotrogradzie Komisję Likwidacyjną do Spraw Królestwa Polskiego z Aleksandrem Lednickim na czele. Miała ona charakter opiekuńczy, polityczny i naukowy. Radość z uzyskanych przywilejów trwała krótko. Do władzy doszło skrajne ugrupowanie partii bolszewickiej na czele z Władimirem Leninem, przewodniczącym Rady Komisarzy Ludowych, która miała na celu doprowadzić do rewolucji światowej, w której nie byłoby już miejsca na niepodległy kraj, jakim chciała być Polska. Na ustaleniach pokojowych w Brześciu Litewskim 22 grudnia 1917 r. nie poruszono sprawy polskiej. W konsekwencji władze bolszewickie podporządkowały Komisję Likwidacyjną i zaczęły zwalczać ideę niepodległej Polski¹⁶.

Bardziej pozytywny przebieg miała koncepcja proaustriacka. Wyrazem poparcia Polaków do działań wojennych był wymarsz Pierwszej Kompani Kadrowej na tereny Kielecczyny w celu zachęty do walki zbrojnej, poparty odezwą do Narodu¹⁷. Co prawda, nie wzbudziło to oczekiwanego rezultatu, jednak 16 sierpnia 1914 r. powołano w Krakowie Naczelny Komitet Narodowy na czele z Juliuszem Leo jako najwyższą władzę wojskową i skarbową w Galicji. Utworzono dwa Legiony – Wschodni i Zachodni, które walczyły u boku Austrii przeciw Rosji. W celu stworzenia odpowiedniej siły w walce o niepodległość Józef Piłsudski zaczyna potajemnie tworzyć Polską Organizację Wojskową¹⁸ na jesieni 1914 r., której Piłsudski był komendantem.

W celu pozyskania społeczeństwa polskiego w walce państw centralnych na zdobytych terytoriach generalni gubernatorzy niemiecki i austriacki ogłosili 5 listopada 1916 r. proklamację do mieszkańców guberni, w których gwarantowano utworzenie samodzielnego państwa z dziedzicznym i konstytucyjnym ustrojem w powiązaniu ze sprzymierzonymi mocarstwami. W rezultacie aktu 5 listopada powstała 14 stycznia 1917 r. w Warszawie Tymczasowa Rada Stanu¹⁹ z Wincentym

¹⁶ Por. W. Roszkowski, *Historia Polski 1914-1997...*, s. 11-16.

¹⁷ Por. *Treść odezw, [w:] Powstanie II Rzeczypospolitej. Wybór dokumentów 1866-1925*, red. H. Janowska i T. Jędruszczak, Warszawa 1984, s. 223-224.

¹⁸ Por. T. Nałęcz, *Polska Organizacja Wojskowa 1914-1918*, Wrocław 1984, s. 5-10. Polska Organizacja Wojskowa, (dalej POW).

¹⁹ Tymczasowa Rada Stanu, (dalej TRS).

Niemojewskim na czele. Komisją Wojskową TRS kierował Józef Piłsudski, który przekształcił POW w aparat mobilizacyjny armii polskiej²⁰.

Wielu Polaków zaczęło opuszczać armię rosyjską i wstępować do oddziałów polskich. W wyniku zwlekania państw centralnych z realizacją obietnic w lipcu 1917 r. I i III Brygada Legionów odmówiła złożenia przysięgi na wierność cesarzom Niemiec i Austro-Węgier, w wyniku czego zostali rozbrojeni i osadzeni w obozach w Szczypiornie i w Beniaminowie, a Piłsudskiego osadzono w twierdzy w Magdeburgu. 26 sierpnia 1917 r. rozwiązała się Tymczasowa Rada Stanu. Cesarze Niemiec i Austro-Węgier próbując wyjść z opresji powołali 12 września 1917 r. w Warszawie Radę Regencyjną jako tymczasową najwyższą władzę w Królestwie Polskim do czasu objęcia tronu przez króla lub regenta²¹. Jednakże nie było to wystarczające dla oczekiwania społeczeństwa polskiego²².

W międzyczasie sprawa polska była tematem międzynarodowej dyplomacji państw walczących. 27 grudnia 1917 r. minister spraw zagranicznych Francji Stephen Pichon złożył oświadczenie w Izbie Deputowanych o powstaniu niepodległej i niepodzielnej Polski. Podobną zapowiedź ogłosił 8 stycznia 1918 r. prezydent Stanów Zjednoczonych Thomas Woodrow Wilson, który w 14 punktowym programie urzędowania świata po wojnie określił, że należy stworzyć niezawisłe państwo polskie w granicach etnicznych i z dostępem do morza²³. Kilka miesięcy później 3 czerwca zorganizowano w pałacu Wersalskim konferencję, na której postanowienia podejmowała Rada Czterech – prezydent Stanów Zjednoczonych Wilson, premier Francji Clemenceau, premier Wielkiej Brytanii Lloyd George i niekiedy premier Włoch Orlando. Przedstawiciele nowo powstałych państw, w tym Polski, również brali udział. Ustalono, że warunkiem trwałego i sprawiedliwego pokoju oraz przywrócenia poszanowania prawa w Europie jest utworzenie zjednoczonej i niepodległej Polski²⁴.

2. Odzyskana wolność i pierwsze ośrodki władzy

Kłęski okupantów w kończącej się wojnie zaktywizowały główne ośrodki w kraju do tworzenia centrów sprawowania władzy. Kapitulacja Niemiec, rewolucja w Berlinie i zawieszenie broni 11 listopada 1918 r. wzmocniło przy-

²⁰ Por. M. Eckert, *Historia polityczna polski lat 1918-1939...*, s. 13-20.

²¹ W skład rady weszli: arcybiskup warszawski Aleksander Kakowski, książę Zdzisław Lubomirski i Józef Ostrowski, premierem został Jan Kucharzewski. (Por. Cz. Brzoza, *Wielka Historia Polski...*, s. 10).

²² Por. Cz. Brzoza, *Wielka Historia Polski...*, s. 9-11.

²³ Por. J.C. Davis, *Historia ludzkości od epoki kamienia do naszych czasów*, Warszawa 2005, s. 334-335.

²⁴ Por. R. Frelek, *Najkrótsza historia dyplomacji*, Warszawa 2000, s. 291-297; L. Grossfeld, *Polityka państw centralnych wobec sprawy polskiej w latach pierwszej wojny światowej*, Warszawa 1962, s. 10-50; J.R. Wedlowski, *Stany Zjednoczone a odrodzenie Polski*, Wrocław 1980, s. 35-56.

wódców społeczeństwa Polski Zachodniej. Klęska Austrii i rozpad monarchii habsburskiej doprowadziły do zmobilizowania Polaków w Galicji. Na Śląsku Cieszyńskim, po początkowych nieporozumieniach pomiędzy ludnością czeską i polską Narodni Vybor i Cieszyńska Rada Narodowa zawarły układ 5 listopada 1918 r. o tymczasowym rozgraniczeniu zwierzchności nad spornym terytorium²⁵. W decydujących momentach dla losu kraju w listopadzie 1918 r. ukształtowały się polskie ośrodki władzy:

- W Królestwie Polskim Rada Regencyjna powołała nowy rząd Józefa Świerzyńskiego;
- W zaborze pruskim w lutym 1918 r. powstała POW zaboru pruskiego, a w lipcu Centralny Komitet Obywatelski, który działał w porozumieniu z paryskim Komitetem Narodowym Polskim. 10 listopada komitet ujawnił się jako Naczelna Rada Ludowa;
- W Lublinie 5 listopada 1918 r. powołano Pierwszą Radę Delegatów, a 7 listopada 1918 r. Tymczasowy Rząd Ludowy Republiki Polskiej na czele z Ignacym Daszyńskim²⁶;
- W Galicji 19 października powołano polską Radę Narodową Księstwa Cieszyńskiego, a 28 października w Krakowie powstała Polska Komisja Likwidacyjna na czele z przywódcą Polskiego Stronnictwa Ludowego²⁷ „Piast” Wincentym Witosem²⁸.

Przy istniejących dość stabilnych układach i pozycji narodowej w kraju i zagranicą potrzebny był kompromis i człowiek, który mógłby ogarnąć i zjednoczyć Polaków. Takim człowiekiem został Józef Piłsudski, który 10 listopada wrócił z Magdeburga do Warszawy po okresie niewoli. 11 listopada Rada Regencyjna, która rozwiązała się 14 listopada, przekazała mu naczelne dowództwo nad polskimi siłami zbrojnymi, podporządkował się również rząd lubelski²⁹. 22 listopada Piłsudski z Moraczewskim podpisali dekret, który stwierdzał, że Polska jest republiką i do zwołania Sejmu Ustawodawczego najwyższą władzę będzie sprawował Józef Piłsudski jako Tymczasowy Naczelnik Państwa³⁰. Dla wzmocnienia koalicji 16 stycznia 1919 r. premierem rządu został Ignacy Paderewski, który scalał endecję, ugrupowania centrum - Polska Partia Socjali-

²⁵ Por. A. Garlicki, *Pierwsze lata Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa, 1989, s. 1-2.

²⁶ Por. A. Ajnenkiel, *Od rządów ludowych do przewrotu majowego*, Warszawa 1978, s. 9-25.

²⁷ Polskie Stronnictwo Ludowe (dalej PSL).

²⁸ Por. A. Zakrzewski, *Od Stojalowskiego do Witosa*, Warszawa 1988, s. 71; A. Zakrzewski, *Wincenty Witos, chłopski polityk i mąż stanu*, Warszawa 1977.

²⁹ Por. T. Jędruszcak, *Problemy odbudowy niepodległego państwa*, [w:] *Polska odrodzona 1918-1939 państwo - społeczeństwo - kultura*, red. J. Tomicki, Warszawa 1988, s. 12-50.

³⁰ Por. A. Próchnicki, *Pierwsze piętnastolecie Polski niepodległej*, Warszawa 1983, s. 31.

stycznia³¹ oraz ludowców przed i po wyborach do Sejmu, które to rozpisano na 26 stycznia 1919 r.³² 20 lutego 1919 r. Piłsudski złożył swój urząd, ale do czasu uchwalenia konstytucji miał sprawować dalej obowiązki Naczelnika Państwa. W momencie funkcjonowania tzw. małej konstytucji władzę ustawodawczą sprawował Sejm, a Naczelnik razem z rządem posiadał władzę wykonawczą³³.

3. Organizacja struktur państwowych w kraju

Pierwsze lata funkcjonowania kraju były ciągłą walką o ustalenie granic Drugiej Rzeczypospolitej. W Wielkopolsce, mimo kapitulacji Niemiec na froncie zachodnim, ciężko było odzyskać tereny Pomorza, Wielkopolski i Górnego Śląska, gdzie ciągle toczyły się walki³⁴. Problemem było wkroczenie wojsk czeskich na Śląsk Cieszyński 23 stycznia 1919 r.³⁵ Od początku 1919 r. trwały zacięte walki o Galicję Wschodnią z Ukraińcami. Także bolszewicy z Białorusi, kiedy po klęsce Niemiec Rosja wypowiedziała traktat brzeski, rozpoczęły ofensywę na państwa zachodnie, aby rozpowszechnić rewolucję w Europie. W takiej atmosferze przyszło politykom ustalać kształt granic w Wersalu. Po długich debatach 28 czerwca 1919 r. Traktat Wersalski ustalił polską granicę zachodnią i wschodnią³⁶.

W niedługim czasie po ustaleniu granic, w roku 1920 do Polski zbliżała się Armia Czerwona, która w ten sposób rozpoczęła realizację planu rewolucji światowej³⁷. Warto wspomnieć, iż losy wojny polsko-sowieckiej rozstrzygały się na terenie Podlasia i Mazowsza. Walki, które toczyły się na linii Bugu i Narwi, przyniosły duże straty Armii Czerwonej. Do legendy przeszły walki żołnierzy polskich pod Radzyminem i Ossowem, gdzie broniono dostępu do Warszawy³⁸. Wynikiem wojny polsko-rosyjskiej był pokój ryski podpisany 18 marca 1921 r.³⁹.

³¹ Polska Partia Socjalistyczna (dalej PPS).

³² Por. M. Rataj, *Pamiętniki 1918-1927*, Warszawa 1965, s. 37).

³³ Por. A. Ajnenkiel, *Ustrój i prawo drugiej Rzeczypospolitej*, [w:] *Polska odrodzona 1918-1939 państwo – społeczeństwo – kultura*, red. J. Tomicki, Warszawa 1988, s. 75-80; K.W. Komaniecki, *Odbudowa państwowości polskiej. Najważniejsze dokumenty 1912 – styczeń 1924*, Warszawa-Kraków 1924, s. 165-166.

³⁴ 8 stycznia 1919 r. Naczelna Rada Ludowa siłą zbrojną przejęła władzę nad obszarem Wielkopolski, tocząc bitwy w Chodzieży, Inowrocławiu i Nakle (Por. A. Zawilski, *Polskie fronty 1918-1945*, Warszawa 1997, t. 1, s. 6-15).

³⁵ Por. Póbob-Gmalinowski, *Najnowsze dzieje polityczne Polski*, t. II, s. 230.

³⁶ Granica zachodnia obejmowała Pomorze Wschodnie bez Gdańska (który został wolnym miastem pod zarządem komisji Ligi Narodów) i prawie całą Wielkopolskę. Na Górnym Śląsku, Warmii i Mazurach miał zostać przeprowadzony plebiscyt, który to skończył się niekorzystnie dla Polski. Polska otrzymała mandat na zarządzanie Galicją Wschodnią na 25 lat (Por. W. Roszkowski, *Historia Polski 1914-1997...*, s. 24).

³⁷ A. L. Szcześniak, *Wojna polsko-sowiecka 1918-1920*, Warszawa 1989, 18-45.

³⁸ Por. J. Szczepański, *Wojna 1920 roku na Mazowszu i Podlasiu*, Warszawa-Pułtusk 1995, s. 367.

³⁹ Pokój ryski między Polską, Rosją i Ukrainą, który ustalał wspólną granicę na linii Disna-Doksyce-Słucz-Ostróg-Zbrucz. (Por. D'Abemon, *Osiemnasta decydująca bitwa w dziejach świata pod Warszawą*

Oprócz działań zbrojnych zasadniczą kwestią utrzymania powołanego państwa była stabilizacja prawnoustrojowa, czyli przygotowanie konstytucji ostatecznie uchwalonej po licznych zmianach rządu 17 marca 1921 r. i nazwanej „konstytucją marcową”. Po wyborach parlamentarnych, które odbyły się 5 listopada 1922 r. pierwszym zadaniem nowego połączonego Zgromadzenie Narodowego było przygotowanie wyborów prezydenckich, które ustanowiono na 9 grudnia 1922 r. Pierwszym prezydentem Rzeczypospolitej został Gabriel Narutowicz, który 16 grudnia 1922 r. został zamordowany podczas otwarcia wystawy w warszawskim Towarzystwie Zachęty Sztuk Pięknych przez niezrównoważonego malarza związanego z endecją Eligiusza Niewiadomskiego. Zgodnie z konstytucją funkcję prezydenta przejął marszałek Sejmu Maciej Rataj. Powołał on nowy gabinet na czele z gen. Władysławem Sikorskim. Zgromadzenie Narodowe wybrało nowego prezydenta 20 grudnia, kandydata centrum i lewicy – Stanisława Wojciechowskiego⁴⁰.

19 stycznia 1923 r. premier Sikorski wygłosił exposé, którego celem stała się normalizacja stosunków politycznych. W kolejnych latach premierami rządu byli: Stanisław Thugutt, Władysław Grabski, Aleksander Skrzyński, Wincenty Witos. W wyniku niepowodzeń kolejnych rządów 12 maja Józef Piłsudski stanął na czele oddanych sobie wojsk z gen. Żeligowskim na czele i wyruszył na Warszawę przejmując władzę w kraju⁴¹. Piłsudski uznając konstytucyjne uprawnienia Marszałka Sejmu M. Rataja jako głowy państwa, nie chcąc wprowadzać dyktatury zaczął tworzyć rząd, który przydzielił Bartłowi jako przewodniczącemu propiłsudczykowskiego Klubu Pracy. Piłsudski został ministrem spraw wojskowych. 31 maja 1926 r. zebrało się Zgromadzenie Narodowe, w celu wyboru nowego Prezydenta. Ostatecznie po trzecim głosowaniu i rezygnacji Piłsudskiego z funkcji, prezydentem Rzeczypospolitej został, proponowany przez Piłsudskiego, prof. chemii Ignacy Mościcki⁴². W październiku 1926 r. prezesem Rady Ministrów został sam Piłsudski, który jako nowy premier był także nieprzerwanie do śmierci w maju 1935 r. ministrem spraw wojskowych w 14 kolejnych gabinetach⁴³.

Począwszy od jesieni 1926 r. piłsudczycy zlikwidowali praktycznie Sejm na rzecz tzw. sejmu secesyjnego. Po przyjęciu budżetu w marcu 1927 r. sesje sejmowe zostały zamknięte, a Piłsudski rządził za pomocą dekretów prezyden-

1920 r., Warszawa 1932, s. 10; M. Sokolniki, *Znaczenie historyczne bitwy o Warszawę, „Niepodległość”*, Londyn 1951, t. III, s. 5-14; A. Zawilski, *Polskie fronty 1918-1945...*, s. 19-31).

⁴⁰ Por. M. Eckert, *Historia polityczna Polski...*, s. 73-74.

⁴¹ Por. J. Debski, *Jak doszło do zamachu majowego*, [w:] *Przewrót majowy 1926 r. w relacjach i dokumentach*, red. E. Kozłowski, Warszawa 1987, s. 74-87.

⁴² Por. A. Czubiński, *Przewrót majowy 1926 r.* Warszawa 1989, s. 236-238.

⁴³ Por. M. Eckert, *Historia polityczna Polski...*, s. 101-102.

kich. Po zamachu majowym wzrosło zaufanie kapitału obcego do lokat w Polsce. Poprawiła się również koniunktura przemysłowa, która przyczyniła się do uzyskania oczekiwanych pożyczek z USA i Wielkiej Brytanii. Prezydent Mościcki rozpoczął plan stabilizacyjny oraz przeprowadził przemiany strukturalne w przemyśle, co przyspieszyło skuteczne przeprowadzenie reformy rolnej. Dla sprawnego funkcjonowania kraju zreorganizowano sądy w Polsce. Powołano sądy powszechne (grodzki i okręgowy) jako sądy pierwszej instancji, sądy apelacyjne i Sąd Najwyższy. Powstał Najwyższy Trybunał Administracyjny oraz Trybunał Stanu składający się z członków parlamentu⁴⁴.

Na arenie międzynarodowej w latach 1926-1930 przy ogólnej stabilizacji Polska zyskała bardzo dużo. W Lidze Narodów w 1926 r. przyznano Polsce miejsce „półstałe”, z możliwością reelekcji za 3 lata. Jedyne zagrożenie płynęło ze strony radzieckiej, która zarzucała Polsce sprzyjanie Wielkiej Brytanii oraz konflikt z Litwą, który został wyjaśniony pod kontrolą Ligi Narodów⁴⁵.

12 maja 1935 r. zmarł Józef Piłsudski – zasłużony w dziele odbudowy niepodległości Polski⁴⁶. Śmierć marszałka wywołała problem sukcesji o którą walka osłabiła centralny ośrodek decyzji politycznych. W konsekwencji wpłynęło to negatywnie na obraz Polski na arenie międzynarodowej. Co prawda jeszcze przed śmiercią marszałka 25 lipca 1932 r. podpisano z Rosją na 3 lata pakt o nieagresji, ale niebezpieczeństwo ciągle istniało. Zagrożeniem na scenie międzynarodowym był planowany Pakt Czterech pomiędzy Wielką Brytanią, Francją, Niemcami i Włochami. Na szczęście w 1933 r. Niemcy opuścili konferencję rozbrojeniową i wystąpiły z Ligi Narodów, a Pakt Czterech podpisany w 1933 r. nie wszedł w życie. Pełnię władzy w Niemczech na czele nazistów zdobył Adolf Hitler. W wyniku pogorszenia stosunków niemiecko – rosyjskich Rosja pozytywnie spoglądała na Polskę. 26 stycznia 1934 r. Rząd Polski podpisał z Niemcami wspólną deklarację o niestosowaniu przemocy we wzajemnych stosunkach. Podobny pakt o nieagresji podpisano z ZSRR 5 maja 1934 r. na dalsze 10 lat⁴⁷.

W obliczu kryzysu gospodarczego zaostrzyła się sytuacja społeczna. Powstawały liczne strajki na tle politycznym i narodowościowym. Sytuację rozgrzewał Komintern, który w lecie 1935 r. nawoływał do buntu. W walce przeciw dyktaturze socjaliści i ludowcy zazwyczaj odcinali się od praktyk totalitaryzmu komunistycznego. W strajki zaangażował się Związek Nauczycielstwa Polskiego. Również centrum polityczne stworzyło tzw. Front Morges, który żądał wprowadzenia demokracji i zmiany prezydenta. Nowym liderem

⁴⁴ Por. W. Roszkowski, *Historia Polski...*, s. 54-57.

⁴⁵ Por. J. Topolski, *Historia Polski*, Warszawa 1994, s. 271-272.

⁴⁶ Por. I. Bricard, *Leksykon śmierci wielkich ludzi*, Warszawa 2000, s. 357-358.

⁴⁷ Por. W. Roszkowski, *Historia Polski...*, s. 69-72.

sanacji został gen. Rydz-Śmigły, który 15 maja 1936 r. zawarł porozumienie z Mościckim i 11 listopada 1936 r. został mianowany Marszałkiem Polski. Był określany jako druga głowa w państwie. W wyniku powyższego układu nowym premierem został gen. Sławoj Składkowski. Pozycję neutralną zajmował minister spraw wewnętrznych Józef Beck⁴⁸.

4. Druga Rzeczpospolita przed wybuchem kolejnej wojny

Sytuacja Polski przed wybuchem II wojny światowej nie była łatwa. Kwestie ekonomiczne uległy stopniowej poprawie, ale nie były ważne dla społeczeństwa. W kraju wybuchało wiele strajków robotniczych i chłopskich oraz dochodziło do zamieszek na tle narodowościowym i religijnym. Trwał proces radykalizacji wśród partii i stronnictw opozycyjnych, które domagały się ustąpienia władzy w państwie polityków z opcji piłsudczyków.

Sytuacja międzynarodowa toczyła się wokół posunięć Adolfa Hitlera. W marcu 1935 r. Niemcy przywrócili powszechny obowiązek służby wojskowej, co wzbudziło protest Francji i spowodowało zerwanie układu morskiego z Anglią. 2 maja 1935 r. Paryż podpisał z Moskwą układ o wzajemnej pomocy. W marcu 1936 r. wojska niemieckie remilitaryzowały Nadrenię gwałcąc kolejne postanowienia traktatu wersalskiego. Układ pomiędzy Francją i ZSRR, Hitler uznał za zerwanie układu w Locarno. W październiku 1935 r. sojusznik Hitlera Mussolini podbił Etiopię pomimo sprzeciwu Ligi Narodów⁴⁹.

Wyraźny wzrost niebezpieczeństwa niemieckiego, bierność Anglii i Francji wobec polityki Hitlera powodowały brak zaufania wobec sojuszu polsko-francuskiego. Rząd w Polsce zaczął reagować na zaistniałą sytuację. 15 maja 1936 r. Rydz-Śmigły na posiedzeniu Rady Ministrów wystąpił z szeroką analizą międzynarodowego położenia Polski. Wskazywał na konieczność podjęcia wysiłków dyplomatycznych i wojskowych, które mogą zwiększyć bezpieczeństwo kraju. Rydz w przeciwieństwie do Becka uznał, że głównym kierunkiem ekspansji niemieckiej nie będzie oś Dunaju lecz Polska. Przewidywał, że zarzewiem konfliktu będzie Gdańsk, a uderzenie wyjdzie w kierunku Śląska. Wydarzenia z lata 1936 r. potwierdziły hipotezę Rydza. Hitlerowcy opanowali Senat Gdańska, gdzie ustanowiono rządy podobne do panujących w Rzeszy. Gestapo prowadziło prześladowanie ludności polskiej⁵⁰.

Rząd polski co prawda reagował na zaistniałą sytuację, np. uzyskał pożyczkę wojskową od Francji w wysokości 2 mld Franków, ale sojusz z Francją

⁴⁸ Por. M. Eckert, *Historia polityczna Polski...*, s. 145-148.

⁴⁹ Por. J. Topolski, *Historia Polski...*, s. 276-277.

⁵⁰ Por. M. Eckert, *Historia polityczna Polski...*, s. 165-166.

wydawał się martwy. Pod koniec 1936 r. podpisano antyrosyjski układ niemiecko-japoński. Trwała wojna domowa w Hiszpanii, do której Hitler chciał wciągnąć Polskę, proponując w lutym 1937 r. wejście do Paktu Antykominternowskiego. Polska odrzuciła taką propozycję także na jesień 1937 r. i odtąd stosunki polsko-niemieckie pogarszały się. Niemcy domagali się ustąpienia Polski z Gdańska i portu. Nastąpiła akcja hitleryzacyjna w szkolnictwie polskim, następowały aresztowania polskich listonoszy. 12 marca 1938 r. wojska niemieckie wkroczyły do Austrii dokonując Anschlusu. Kolejnego dnia rozpoczął się nacisk na Czechosłowację. W międzyczasie rząd polski domagał się w marcu 1938 r. nawiązania stosunków dyplomatycznych z Litwą. W kwestii Czechosłowacji Niemcy przystąpiły do jej opanowywania. Rozbiór tego kraju nastąpił 29 września 1938 r., kiedy to układ w Monachium w postaci szefów rządów Niemiec, Włoch, Anglii i Francji zdecydowały o oddaniu Sudetów Niemcom. 2 października rząd polski po wystosowaniu ultimatum dla Czechosłowacji przejął Zaolzie. Po rozbiorze Czechosłowacji Niemcy wysunęły żądania pod adresem Polski. 28 października 1938 r. w Berchtesgaden minister spraw zagranicznych Rzeszy Ribbentrop w rozmowie z ambasadorem Lipskim zażądał powrotu Gdańska do Rzeszy, przeprowadzenia przez „korytarz” pomorską eksterytorialną autostradę i wielotorową linię kolejową należącą do Niemiec. W zamian Polska miała otrzymać gwarancje granic i przedłużenie deklaracji polsko-niemieckiej o niestosowaniu przemocy do 25 lat. Polska nie zgodziła się na taką propozycję⁵¹.

15 maja 1939 r. podpisano polsko-francuski protokół przewidujący, że w przypadku agitacji Niemiec przeciw Polsce, Francja podejmie działania wobec Niemców przy pomocy lotnictwa natychmiast, a z użyciem sił lądowych w 15 dniu wojny. Pod koniec maja 1939 r. takie gwarancje potwierdziła Anglia. Podwójną grę prowadził Stalin, który mając propozycję układu z Niemcami oraz z Anglią i Francją zawarł 2 czerwca 1939 r. poprzez ministra spraw zagranicznych Mołotowa trójstronny układ w razie agresji na jedno z państw oraz ich sojuszników. Jednocześnie Stalin prowadził tajne rozmowy z Hitlerem w sprawie podziału Polski i Europy Wschodniej. 23 sierpnia 1939 r. podpisano pakt Ribbentrop-Mołotow o nieagresji między Niemcami a ZSRR z dopiskiem, że w razie wojny linie graniczne będą przeprowadzone przez linię Narew-Wisła-San⁵². W ten sposób ZSRR zerwało porozumienie z Anglią i Francją co dało wolną rękę Hitlerowi w sprawie Polski której los został przesądzony. Niemcy były gotowe na uderzenie na Polskę już 26 sierpnia jednak przełożyły atak ze względu na gotowość Włoch. 25 sierpnia 1939 r. Wielka Brytania podpisała

⁵¹ Por. W. Roszkowski, *Historia Polski...*, s. 82-83.

⁵² Por. J.R. Szaflik, *Historia Polski 1939-1947*, Warszawa 1987, s. 7-9.

z Polską układ wzajemnej pomocy. Hitler na wiadomość, że Armia Czerwona 31 sierpnia mobilizuje wojska na granicy z Polską 1 września 1939 r. o godz. 4.45. dokonał uderzenia na Polskę⁵³.

Zakończenie

Droga do odzyskania niepodległości była długa i wymagała wielu lat poświęceń ze strony wielu osób. Często działania jakie podejmowano kosztowała życie wielu ludzi, którzy nie bacząc na zagrożenie potrafili bezinteresownie ofiarować życie dla niepodległego kraju. Po 123 latach zmagania z okupantem oraz udzielanie się żołnierza polskiego na wszelkich frontach świata doprowadziło do zainteresowania się sprawą polską. Odzyskana niepodległość była początkiem Drugiej Rzeczypospolitej, której początki również nie były łatwe. Tworzenie struktur państwowych, kwestie społeczne i gospodarcze, sytuacja międzynarodowa była wielkim wyzwaniem i sukcesem, jaki osiągnęła społeczność polska. W czasie okresu międzywojennego Polska stała się liczącym krajem w skali europy, a po zatrzymaniu fali bolszewickiej powstrzymała rewolucję światową. Kolejne lata wolności pomimo ciągłych zmian rządu doprowadziły do stabilnej sytuacji wewnątrz kraju i możliwości zawierania sojuszków z krajami sąsiadującymi. Kres życia wielkich polaków, którzy wprowadzili Polskę w niepodległość: Józefa Piłsudskiego i Romana Dmowskiego, oraz nowa sytuacja w Niemczech po raz kolejny zachwiały porządek i spokój w naszym kraju. Po raz kolejny kraj stanął pod presją ataku najeźdźców i z wielkim niepokojem spoglądał na czas wyzwolenia.

Literatura

1. Ajnenkiel A., *Od rządów ludowych do przewrotu majowego*, Warszawa 1978.
2. Ajnenkiel A., *Ustrój i prawo drugiej Rzeczypospolitej*, [w:] *Polska odrodzona 1918-1939 państwo - społeczeństwo - kultura*, red. J. Tomicki, Warszawa 1988, s. 75-80.
3. Albert A., *Najnowsza historia Polski 1918-1980*, Warszawa 1991.
4. Batowski H., *Między dwiema wojnami 1919-1939*, Kraków 2001.
5. Bricard I., *Leksykon śmierci wielkich ludzi*, Warszawa 2000.
6. Brzoza Cz., *Wielka Historia Polski*, tom 9, Kraków 2001.
7. Buszko J., *Galicja 1859-1914 Polski Piemont?*, Warszawa 1989.
8. Czubiński A., *Przewrót majowy 1926 r.* Warszawa 1989.

⁵³ Por. *Druga wojna światowa 1939-1945*, T. 1-2, red. P. Matusak, E. Kospath-Pawłowski, T. Rawski, Warszawa 2003; *Wojsko Polski 1939-1945, barwa i broń*, red. Z. Bielecki, Warszawa 1990, s. 12-13.

9. D'Abernon, *Osiemnasta decydująca bitwa w dziejach świata pod Warszawą 1920 r.*, Warszawa 1932.
10. Davies N., *Boże igrzysko – Historia Polski*, Kraków 2007.
11. Davis J.C., *Historia ludzkości od epoki kamienia do naszych czasów*, Warszawa 2005.
12. Debski J., *Jak doszło do zamachu majowego*, [w:] *Przewrót majowy 1926 r. w relacjach i dokumentach*, red. E. Kozłowski, Warszawa 1987. s. 74-87.
13. Dmowski R., *Polityka polska i odbudowa państwa*, Warszawa 1988.
14. *Druga wojna światowa 1939-1945, T. 1-2*, red. P. Matusak, E. Kospath-Pawłowski, T. Rawski, Warszawa 2003.
15. Eckert M., *Historia polityczna Polski lat 1918-39*, Warszawa.
16. Frelek R., *Najkrótsza historia dyplomacji*, Warszawa 2000.
17. Garlicki, A. *Pierwsze lata Drużej Rzeczypospolitej*, Warszawa, 1989.
18. Grossfeld L., *Polityka państw centralnych wobec sprawy polskiej w latach pierwszej wojny światowej*, Warszawa 1962.
19. Jędruszcak T., *Historia Polski*, tom IV, Warszawa 1984.
20. Jędruszcak T., *Problemy odbudowy niepodległego państwa*, [w:] *Polska odrodzona 1918-1939 państwo - społeczeństwo - kultura*, red. J. Tomicki, Warszawa 1988.
21. Komaniecki K. W., *Odbudowa państwowości polskiej. Najważniejsze dokumenty 1912 – styczeń 1924*, Warszawa-Kraków 1924.
22. Kucha R., *Oświata elementarna w Królestwie polskim w latach 1864-1914*, Lublin 1982.
23. Kutrzeba S., *Polska Odrodzona: 1914-1939*, Kraków 1988.
24. Łubieński T., *Bić się czy nie bić? O Polskich powstaniach*, Kraków 1978, s. 15-115.
25. Matusak P., *Polska myśl powstańcza XIX i XX wieku*, [w:] *Mazowieckie Studia Humanistyczne*, 1997, nr 1, s. 101-124.
26. Mickiewicz A., *Roman Dmowski*, Warszawa 1971.
27. Mroczo M., *Ziemie dzielnic pruskiej w polskich koncepcjach i działalności politycznej 1864-1939*, Gdańsk 1994.
28. Nałęcz T., *Polska Organizacja Wojskowa 1914-1918*, Wrocław 1984.
29. Pajewski J., *Historia Powszechna 1887-1918*, Warszawa 1978.
30. Pobóg-Malinowski, *Najnowsze dzieje polityczne Polski*, t. II.
31. *Powstanie II Rzeczypospolitej. Wybór dokumentów 1866-1925*, red H. Janowska i T. Jędruszcak, Warszawa 1984.
32. Pronobis W., *Polska i świat w XX wieku*, Warszawa 1991.
33. Próchnicki A., *Pierwsze piętnastolecie Polski niepodległej*, Warszawa 1983.
34. Rataj M., *Pamiętniki 1918-1927*, Warszawa 1965.

35. Roszkowski W., *Historia Polski 1914-1997*, Warszawa 1998.
36. Schramm T., *Wygrać Polskę 1914-1918*, Warszawa 1989.
37. Sieroszewski W., red, *Idea i czyn Józefa Piłsudskiego*, Warszawa 1934.
38. Sokolniki M., *Znaczenie historyczne bitwy o Warszawę, „Niepodległość”*, Londyn 1951, t. III.
39. Szaflik J. R., *Historia Polski 1939-1947*, Warszawa 1987.
40. Szczepański J., *Wojna 1920 roku na Mazowszu i Podlasiu*, Warszawa-Pułtusk 1995.
41. Szcześniak A. L., *Wojna polsko-sowiecka 1918-1920*, Warszawa 1989.
42. Tanty M., *Konflikty bałkańskie 1878-1918*, Warszawa 1968.
43. Tanty M., *Rosja wobec wojen bałkańskich 1912-1913*, Warszawa 1970.
44. Taylor K.T., *100 postaci, które miały największy wpływ na dzieje Polski*, Londyn 1996.
45. Tazbir J., *Zarys historii Polski*, Warszawa 1979.
46. Tomicki J., *Partie polityczne, [w:] Polska odrodzona 1918-1939 państwo - społeczeństwo - kultura*, red. J. Tomicki, Warszawa 1988, s. 347-352.
47. Topolski J., *Historia Polski*, Warszawa 1994.
48. Tropiło J. red, *100 największych Polaków*, Poznań 1990.
49. Urbankowski B., *Józef Piłsudski*, Warszawa 1989.
50. Wapiński R., *Roman Dmowski*, Warszawa 1979.
51. Wedlowski J. R., *Stany Zjednoczone a odrodzenie polski*, Wrocław 1980.
52. *Wojsko Polski 1939-1945, barwa i broń*, red. Z. Bielecki, Warszawa 1990.
53. Wrzosek M., *Polski czyn zbrojny podczas pierwszej wojny światowej 1914-1918*, Warszawa 1990.
54. Zakrzewski A., *Od Stojałowskiego do Witosa*, Warszawa 1988.
55. Zakrzewski A., *Wincenty Witos, chłopski polityk i mąż stanu*, Warszawa 1977.
56. Zareba P., *Historia Dwudziestolecia 1918-1939*, Warszawa 1991.
57. Zawilski A., *Polskie fronty 1918-1945*, Warszawa 1997, t. 1.
58. Zieliński H., *Historia Polski 1914-1939*, Wrocław 1985.
59. Zientara B., *Dawna Rosja. Despotyzm i demokracja*, Warszawa 1995.